

‘कोविड-१९’ आणि कफर्यूच्या तळात दडलेली काश्मिरी वेदना!

संजय नहार

संस्थापक, सरहद (सामाजिक संस्था)
पुणे
sanjaynihar15@gmail.com

एक -

“माझ्या मनात काश्मीरबद्दल खूप चुकीच्या कल्पना होत्या. काश्मिरी लोक हे बाहेरून आलेल्या लोकांची किती काळजी घेतात, याचा अनुभव मी सध्या घेते आहे. मुंबईत कोरोनाच्या भीतीनं अपरिचित लोकांशी बोलणं टाळलं जात आहे, तिथं काश्मीरमध्ये माझ्यासारख्या काहीही परिचय नसणाऱ्या कुटुंबाची घरातल्या माणसाप्रमाणं काळजी घेत आहेत. मला काश्मीरमध्ये फक्त सेवा आणि प्रेम नाही मिळालं तर त्याही पलीकडे जाऊन एक हक्काचं घर मिळालं आहे.”

- खदिजा शेख

दोन -

‘काश्मीरमध्ये कॉन्फ्लिक्ट झोन आहेत, तिथं कुणाबरोबर काहीही घडू शकतं, असं आम्ही ऐकलं होतं. पण आम्हांला मिळालेल्या प्रेम, सेवा आणि सन्मानानं आम्ही भारावून गेलो आहोत. हॉटेल आणि दळणवळण बंद झालं होतं, पण तरीही नजिम मलिक यांनी आमच्या सेवेत कोणतीही कसूर सोडली नाही. आम्ही त्यांच्या घरी गेलो याचा आनंद त्यांना जास्त होता.’

- नचिकेत गुत्तीकर

कोरोनाने जग चिंतीत असताना, आपल्या नातेवाईकांना आणि मुलांनाही विशिष्ट शारीरिक अंतर राखून ठेवत असताना काश्मीरचे हे अनुभव बाहेरून आलेल्या लोकांचे आहेत. काश्मीर केवळ निसर्गसौंदर्यानंच स्वर्गीय आहे, असं नाही तर माणुसकीच्या भावनेचाही स्वर्गीय अनुभव इथं कायमच येतो, मग कोरोना काळही त्याला अपवाद कसा असेल, हे सांगणारे हे दोन अनुभव पुरेसे बोलके आहेत.

पहिला अनुभव खदिजा यांचा आहे. मुलगा जावेदसह त्या मार्च महिन्यात मुंबईहून काश्मीरमध्ये फिरण्यासाठी आल्या. पर्यटकांमुळे कोरोना पसरत आहे, अशी चर्चा त्यावेळी होती. या दोघांची कोरोना टेस्टही निगेटिव्ह आली होती, तरीही या दोघांच्या मनात भीती होती. नेमकी हीच भीती एका अनोळखी काश्मीरीनं हेरली. जावेदच्या खांद्यावर हात ठेवून 'परेशान लग रहे हो, चिंता करने की कोई बात नहीं, तुम हमारे घर आ जाओ.' असं म्हणत नजीर अहमद यांनी या दोघांना थेट आपल्या राहत्या घरी आणलं आणि आपल्या काश्मीरमधल्या सेवा संस्काराचा अनुभव दिला.

नचिकेत गुत्तीकर यांचाही अनुभव असाच. ते त्यांच्या सहकाऱ्यांसह कामानिमित्त पुण्याहून काश्मीरला आले होते. २५ मार्चला परतीच्या विमानानं ते घरी पोहोचणार होते; पण लॉकडाऊन सुरू झालं आणि सगळं नियोजन बदललं.

मी जेव्हा नचिकेतशी बोललो, तेव्हा तो काश्मीरी पाहुणचारानं भारावून गेला होता. तो ज्यांच्या घरी राहिला होता ते नजीम मलिक यांना मी गेल्या अनेक वर्षांपासून ओळखतो. ते शिक्षक आहेत. अशा काळात सेवा करण्याची संधी मिळते आहे, याच गोष्टीनं ते आनंदी झाले होते. आपल्या कुटुंबातलंच कुणी आल्याचा त्यांना जणू काही आनंद झाला होता. काश्मीरींच्या रक्तातच पाहुणचार आहे, तो असा. म्हणूनच की काय या काळात तिथं अडकलेल्या मराठी लोकांशी मी बोललो तेव्हा 'या लोकांनी आम्हाला इतकं घरच्यासारखं सांभाळलं आहे की सुरळित झाल्यावरच महाराष्ट्रात जाऊ या' अशी भावना सगळ्यांनीच व्यक्त केली.

खरंतर एप्रिल-मे महिन्यात ट्युलिप फेस्टिव्हल पाहायला पर्यटक मोठी गर्दी करतात. पण कोरोना विषाणूचं संकट वाढलं आणि सगळंच चित्र बदलत गेलं. अनिश्चितता हा काश्मीरींच्या जगण्याचाच एक भाग झाला आहे. कफर्यू, लॉकडाऊन या गोष्टींचा ते गेल्या काही वर्षांपासून जवळून अनुभव घेत आहेत. त्यामुळं अशा परिस्थितीत कसं वागायचं, कसं जगायचं याला काश्मीरी माणूस बऱ्यापैकी सरावला आहे. पण तरीही आजपर्यंतची संकटं होती ती मानवनिर्मित होती, राजकीय होती किंवा कृत्रिम होती. आताचं संकट हे नैसर्गिक आहे पण तरीही इथला माणूस जिद्दीनं या संकटाला सामोरं जात आहे. या काश्मीरी माणसाचं मनोगत मांडणारी एक कविता सध्या व्हायरल होते आहे जी पुरेशी बोलकी आहे -

कफर्यू है एहतियात से रहिएगा

पानी कम गिराईगा, नमक कम खाईगा॥

जाफरान की भी चाय बनाई जा सकती है

आटे में नमक डाल कर

पानी उबालकर भी रोटी खाई जा सकती है।
चावल की पीछ में छोंक से
एक वक्त की सालन चलाई जा सकती॥

दो कुन्बे एक चुल्हे पर खाना पकाए
साझी लकड़ी जलाएँ, साथ बैठ खाए॥
ऐसे करके बरकत रहती है
चावल की पिपि, तेल की कुप्पी
ज्यादा दिन चलती है॥
माँ जी की दवाई खत्म हो तो
पानी में हल्दी घोलने से आराम आएगा॥
अब्बा जी को गुनगुना घी गुटनो में लगाइएगा॥
बच्ची गूमने की ज़िद करें तो
बॉलकनी में कंधे पर घुमा आइएगा॥

खिडकी में से पड़ोसी से बात करते रहना॥
कुछ कमदिल होते हैं, दिलासे देते रहना॥
उधार लेने देने में शरम नहीं है,
देहशत के बाद अमन में लौटाते रहना॥

किसी नाके पर पुलिस पुछे तो
हाँ जी, ना जी में कहना॥
आधार, वोटर, लेसंस खीसों में रखना॥

और कई बातें हैं जो तुम सिखानी है
कुछ दिन की बात है,
आपको कौन सा हमारी तरह
कफर्यू में ऊमर बितानी है..

ही कविता कुणी लिहिली माहीत नाही. पण काश्मिरी माणूस आयुष्यभर काय भोगत असतो, त्याचं दुःख काय असतं, हे दोन-अडीच महिन्यांच्या 'लॉकडाऊन'मध्ये आपल्याला कसं कळणार?

काश्मीर खोऱ्यात गेल्या ३० वर्षांपासून लॉकडाऊनसारखीच परिस्थिती मधून-अधून असते. अनेकवेळा तिथं सहा-सहा महिने कफर्यू असतो. कधी राजकीय तर कधी संरक्षणाच्या कारणावरून; पण आरोग्याच्या कारणावरून झालेला पहिलाच कफर्यू काश्मिरी लोक अनुभवत आहेत. असं असलं तरीही त्यांना या वातावरणाची पुरेशी सवय आहे. जमावबंदीत कसं जगायचं असतं, हे त्यांच्यासाठी अजिबात नवं नाही. उलट नैसर्गिक संकटं काश्मीरमध्ये जेव्हा जेव्हा आली तेव्हा काश्मिरी माणूस त्याला धीरानं तोंड देतो. तिथं बर्फवृष्टी होते, तेव्हा सहा महिने रस्ते बंद असतात. सहा-सहा महिन्यांचं सामान तो घरात भरून ठेवतो. एकूणच अशा नैसर्गिक संकटांच्या अनुभवानं काश्मिरी माणसाची मानसिकता घडवली आहे. मात्र अशा काश्मिरी माणसावर कृत्रिम संकटं येतात, तेव्हा मात्र तो बंडखोरी करतो. कोरोनाचं हे संकट एका बाजूला नैसर्गिकही आहे आणि वेगळ्या अर्थानं ते कृत्रिमही आहे.

कोरोनाचा प्रादुर्भाव सुरू झाल्यापासून काश्मीर खोऱ्यात दहशतवादी कारवायांचं प्रमाण वाढलं आहे. उर्वरित भारतात लॉकडाऊन सुसह्य करण्यासाठी टिव्ही, मोबाईल फोन, इंटरनेट अशा सगळ्या गोष्टींनी काहीसा हातभार लावला. पण काश्मीरमध्ये मिलिटन्सीमुळं कफर्यू झाला, तर इंटरनेटच काय तर फोनसेवाही दीर्घकाळासाठी बंद असते. मागच्या वर्षी ३७० कलम हटवल्यानंतर तर अनेक महिने काश्मिरी माणूस संपर्क क्षेत्राच्या बाहेरच होता. त्यामुळं आपला आवाज दाबला जात असल्याची भावना त्याच्या मनात याही बाजूनं तयार झाली आहे.

कोरोनाचं संकट नैसर्गिक असलं तरीही त्या पार्श्वभूमीवर धार्मिक विभागणी केली जात असल्याचा प्रयत्न झाला. जम्मू विरुद्ध काश्मीर अशी विभागणी करून 'राजकीय' रंग देण्याचा प्रकार दुर्दैवी आहे. काश्मिरी माणूस हा आपल्या अधिकारांप्रती अतिशय आग्रही असतो. तो तक्रारखोर असतो. काश्मीरनं या देशाचं दोन हजार वर्षं बौद्धिक नेतृत्व केलं आहे, असं पंडित नेहरु म्हणतात. काश्मीरमध्ये वेगवेगळ्या संस्कृती आल्या त्या सर्वांनाच काश्मीरनं सामावून घेतलं आहे. त्यातूनच काश्मीरचा माणूस घडत गेला आहे. गेल्या काही काळात मात्र काश्मीरमध्ये धर्मगुरूचं महत्त्व मोठं झालं होतं. पण कोरोनाच्या संकटात मात्र काश्मिरींनी धार्मिक भूमिका बाजूला ठेवून आरोग्याला प्राधान्य दिले. तबलिगीचे काही सभासद दिल्लीला गेले होते, त्यात काही मौलवीही होते. त्यांच्यामुळं काश्मीरमध्ये कोरोना पसरला अशी बातमी पसरल्यावर या मौलवींनाही अडवण्याचं धैर्य इथल्या जनतेनं दाखवलं, हे निश्चितच कौतुकास्पद आहे. ही घटना मला खूप महत्त्वाची वाटते. धर्मगुरूंनाच गावात येऊ नका, असं सांगण्याचं धाडस या काश्मिरी माणसानं दाखवलं. धर्म कितीही मोठा असला तरी आपल्या आरोग्यावर त्याचं आक्रमण होत असेल, तर त्याला रोखलं पाहिजे, ही

भावना मला पहिल्यांदा जाणवली.

कफर्यू, लॉकडाऊनच्या परिस्थितीला काश्मिरी माणूस कितीही सरावला असला तरीही त्याच्या मानसिकतेवर काही ना काही परिणाम झाला आहेच. लहान मुलं खेळण्यासाठी बाहेर पडू शकत नाहीत. बाहेर कुणी आलं तर आर्मीवाले आणि पोलीस दिसत असतात. हे सवयीचं असलं तरीही त्यातून एक वेगळीच मानसिकता घडत जाते. ती म्हणजे एकतर खूप भीती वाटते किंवा ती पूर्णपणे नष्ट होते. हे दोन्ही बदल काश्मिरमध्ये प्रामुख्याने पाहायला मिळाले.

आर्थिक स्थितीबाबत बोलायचं झालं तर शासकीय नोकरी असलेले किंवा शासकीय कॉन्ट्रॅक्टमध्ये सहभागी असणारा वर्ग वगळता इतरांची अवस्था बिकट व्हायला सुरुवात झाली आहे. पण तरीही ज्यांच्याकडे थोडं अधिकचं अन्नधान्य आहे, ते एकमेकांना शेअर करत आहेत.

शेख आशिक हे 'काश्मीर चेंबर ऑफ कॉमर्स'चे अध्यक्ष आहेत. ते म्हणाले, आम्ही कितीही अडचणीत असलो, तरी... जे काही शिल्लक आहे... त्यातूनही कामगार नाहीत, मजूर निघून गेले आहेत, खूप आर्थिक नुकसान झालेलं आहे. पण तरीही पीपीई किट, मास्क अशा गोष्टी आम्ही सरकारला पुरवत आहोत. आमची हॉटेल उपलब्ध करून देत आहोत.

या काळात पर्यटन तर पूर्णपणे थांबलं आहे. शेतात जे पिकलं होतं, ते बाहेर न पाठवता आल्यामुळं सडून गेलं आहे. प्लंबर, सुतार यासारख्या हातावर पोट असणाऱ्या कामगारांची आणि हस्तउद्योग करणाऱ्यांची स्थिती झपाट्याने बिघडत आहे. या सगळ्यात गरिबांचं नुकसान जास्त झालं असलं तरीही झळ पोहोचलेल्या सर्वांमध्ये हे कोरोनाचं संकट केवळ आपल्यापुरतं नाही तर सगळ्या जगभरात पसरलं आहे, या बाजूनंही पाहिलं जात आहे. त्यामुळं आमच्याच बाबतीत हे का घडतं, अशी एक भावना काश्मिरींच्या मनात असते, ती कोरोनाच्या काळात नाही, हाच काय तो त्यातला दुर्दैवी सकारात्मक भाग.

दुसरा एक भाग असाही आहे, तो म्हणजे ३७० कलम हटवल्याच्या पार्श्वभूमीवर काश्मीरमधील शेकडो महत्त्वाचे नेते, कार्यकर्ते तुरुंगात आहेत. त्यामुळं आपला आवाज हरपला आहे, अशीही भावना काहींच्या मनात आहे. त्यामुळं प्रशासन आरोग्यव्यवस्था नीट हाताळत असूनही जनतेच्या मनात विश्वास निर्माण करण्यात अडचणी येत आहेत.

कोरोना झाल्यानंतर मृत्यू झाल्यास प्रेत न पुरता ते जाळलं जातं, हाही अनेक गैरसमजामधला एक गैरसमज पसरल्यानं काश्मीरबाहेर असणाऱ्या मुलांनी काश्मिरमध्ये परतावं, अशी भावना काहींमध्ये बळावली. हिंसाचार नाकारून आपली मुलं काश्मीरबाहेर जाऊन शिकली पाहिजेत, असं तिथल्या पालकांना वाटायचं.

पण कोरोना काळात आपली मुलं आपल्याजवळच पाहिजेत, ही भावना बळावू लागली. परवा एका आईचा मला फोन आला. तिचं म्हणणं होतं, की जे काही व्हायचं ते होऊ दे. पण आम्ही आता कोरोनाकाळात एकत्र राहू. समजा, काही बरं-वाईट झालंच, तर ते आमच्या रीतीरिवाजाप्रमाणं तरी करता येईल. ही टोकाची भावना हे त्याचंच द्योतक म्हणता येईल. कोरोनाच्या संकट काळात आपले लोक आपल्या गावात असावेत, आपल्यासोबत असावेत, अशी भावना खरंतर संपूर्ण देशभरात बळावली आहे. काश्मीर खोऱ्यातही १५०पेक्षा अधिक कुटुंब महाराष्ट्रातली आहेत. तिथं ती स्थिर-स्थावर झालेली असूनही त्यांच्या मनात लगेचच महाराष्ट्रात परत यायचं, ही भावना खूप प्रबळ आहे; मात्र तरीही ते विशेष रेल्वेनं महाराष्ट्रात यायला तयार नाही, याचं कारण तिथल्या स्थानिक लोकांचं प्रेम हेच आहे.

काश्मीरमध्ये कोरोना संकट हे दुहेरी आहे. म्हणजे एका बाजूला कोरोनाशी सामना करायचा आहे तर दुसऱ्या बाजूला दहशतवादाशी! या दुहेरी संकटाचा सामना सध्या काश्मिरी माणूस करतो आहे. पर्यटन १०० टक्के थांबल्यामुळं तरुण मुलं दहशतवादी वृत्तीकडे आकर्षित होण्याची शक्यता आहे. सरकारसमोर असलेलं हे सर्वात मोठं आव्हान आहे.

३७० कलम हटवल्यानंतर काश्मिरींच्या मनात केंद्र सरकारबद्दल अविश्वासाचा धागा तयार झाला आहे. तसा तो एकूणच राज्यकर्त्याबद्दल त्यांच्या मनात आहेच. अधिक संवेदनशीलपणे, मानवतावादी भूमिकेतून काश्मिरींकडे पाहिलं गेलं असतं तर त्यांच्या मनात स्थान निर्माण करण्याची मोठी संधीच कोरोना काळात चालून आली होती. पण ही संधी आता केंद्र सरकारने गमावली आहे.

एकदा हुरियतचा नेता मला म्हणाला होता, 'आमच्याकडे सफरचंद आहेत. त्यावर प्रक्रिया केली जात नाही. आंबट-गोड असतात. त्याचं मार्केटिंग होत नसेल फार. पण चीनचे सफरचंद इथं आले. त्याचं पॅकेजिंग उत्तम आहे. क्वालिटी उत्तम असली, त्यावर प्रक्रिया झालेली असली तरीही चीनचे सफरचंद हे चांगले असले तरीही ते आम्हाला आमचे वाटत नाहीत. चांगलं असणं आणि आमचं असणं यात फरक आहे. तसंच काश्मिरी आमचे वाटले पाहिजेत, याबाजूनं केंद्र सरकारचे प्रयत्न कमी पडत आहेत.'

उपमहापौर असलेला एक तरुण मुलगा - सुजात चाषू याचा मला अलीकडेच फोन आला. तो डबल ग्रॅज्युएट. तो एमबीए आणि इंजिनिअर झालेला. काश्मीरमधला डाउनटाऊन या भागात राहतो. त्याचं म्हणणं असं होतं की, 'गरिबांना किमान अन्न तरी मिळत आहे. पण आमचं तर रोजचं जगणं अवघड झालं आहे. विश्वासाचं वातावरणही आजूबाजूला नाही.'

त्याच्या याच म्हणण्याला दुजोरा मिळाला, जम्मू-काश्मीर प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष असलेल्या गुलाम

अहमद मीर यांच्याशी बोलल्यानंतर, 'सरकार खूप चांगलं काम करत आहे.', असं ते सारखं म्हणायचे. आपण थोडी जरी उणीव दाखवली तरीही ते ती मान्य करत नव्हते. त्याचं नेमकं कारण मला कळेल. पण नंतर असं कळलं की सरकारवर टीका करायची नाही, असे अनेकांकडून बाँड लिहून घेतले गेले आहेत. म्हणून अशा कठीण काळातही काश्मीर खोऱ्यातून कोणतीही टीका होताना दिसत नाही.

या सगळ्यात चांगली बातमी आहे, मराठी माणूस असलेले पांडुरंग पोळे हे विभागीय आयुक्त म्हणून चांगलं काम करत आहेत, ही! काश्मिरी खोऱ्यात त्यांचं चांगलं नियंत्रण आहे. महाराष्ट्रात कोरोनाचं वातावरण असल्यामुळं इथलं वातावरण जागरूक आहे. पण पुण्यातून ट्रेननं मुलं तिथं गेली तेव्हा तिथली स्थानिक यंत्रणा त्याबाबत एवढी जागरूक नव्हती. हे त्यांच्या लक्षात आल्यावर तिथल्या सर्व जिल्हाधिकाऱ्यांना तशा सूचना देऊन या मुलांचं विलगीकरण करण्याबाबत व्यक्तिगत सूचना दिल्या. तसंच आवश्यक त्या सर्व सुविधा पुरवल्या.

कोरोनाच्या काळात अनेक संकटं आहेत. मानसिक तणाव वाढलेले आहेत. पण तरीसुद्धा काश्मिरी माणसांनं हे आव्हान स्वीकारलं आहे. पण त्याच वेळी अनेक एन्काउंटर गेल्या काही दिवसात झालेले आहेत. काही भागात हजारो तरुण कोरोनाचं संकट असतानाही रस्त्यावर येत आहेत. अतिशय कठीण काळात निमलष्करी दल, पोलीस हे तिथं काम करत आहेत. त्यांना एकाच वेळी दहशतवाद आणि कोरोनाशी लढायचं आहे. तेही दळणवळणाच्या मर्यादित साधनांसह. हे मोठं आव्हान आहे.

अशी सगळी आव्हानं असूनही लोक संघर्ष करण्याच्या मनःस्थितीत नाहीत. त्याची ही मनःस्थिती समजून घ्यायला हवी. अन्यथा सुसंवादाची तुटलेली दोरी कोरोनाच्या काळात आणखीन ताणली गेल्यास ती सांधली जायला कित्येक वर्षांचा काळ लागेल.

“अल्लानं आम्हाला इतक्या कठीण काळातही सेवा करण्याची संधी दिली, त्याबद्दल आम्ही भाग्यवान आहोत. आमच्या या आतिथ्य संस्कृतीचा आम्हाला गर्व आहे. या संकटकाळात लोक काश्मीरची तर आठवण काढतीलच पण सगळ्यात जास्त त्यांना आठवण येईल ती आमची आणि आमच्या प्रेमाची!” अशी भावना काही पर्यटकांना आपुलकीनं सेवा देणाऱ्या हिलाल अहमद या काश्मिरी माणसानं व्यक्त केली आहे.

काश्मीरमध्ये जाऊन आलेला माणूस काश्मिरी माणसाच्या आपुलकीची आठवण कायम मनात जागी ठेवतो. ‘आपको कौनसा हमारी तरह कफरू मे उमर बितानी है’ या वाक्यातली वेदना समजून घेत देश म्हणून हीच भावना वेगानं विस्तारत नेण्याची मोठी जबाबदारी कोरोना संकटानंतर देशाला पार पाडावी लागणार आहे. हेच कोरोना काळातलं वास्तव आहे.